

ЛІТЕРАТУРНА КЛАСИКА: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД

УДК 821.161.2:82—32«18»

Лілія Чикур

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФОЛЬКЛОРНИХ ЖАНРІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МАЛІЙ ПРОЗІ ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ

Джерелом перших українських прозових творів ставали жанри анекдота, прислів'я, фольклорної новели, казки. Як результат літературного опрацювання фольклорні жанри трансформувалися (еволюціонували) і з'явилися нові жанри: оповідання-прислів'я, оповідання-анекдот, оповідання-казка, оповідання-ідилія.

Ключові слова: трансформація, олітературнення, фольклорні домінанти, жанрова модифікація, жанровий різновид.

Источником первых украинских прозаических произведений становились жанры анекдота, пословицы, фольклорной новеллы, сказки. Как результат литературной обработки фольклорные жанры трансформировались (эволюционировали) и появились новые жанры: рассказ-пословица, рассказ-анекдот, рассказ-сказка, рассказ-идиллия.

Ключевые слова: трансформация, фольклорные доминанты, жанровая модификация, жанровая разновидность.

The source of the first Ukrainian prose works were anedota genres, proverbs, folk novels, fairy tales. As a result litetaturnoho processing folklore genres transformed (evolved) and new genres: stories, proverbs, stories, jokes, stories, tale, story-idyll.

Keywords: transformation, oliteraturnennya, folklore dominant, modification genre, genre form.

Однією із закономірностей розвитку української літератури першої половини ХІХ століття є процес трансформації фольклорних жанрів у прозові форми. Вивчення еволюції такого олітературнення фольклору дає змогу виявити багато спільного у творчості перших прозаїків нової української літератури.

Еволюція української малої прози зазначеного періоду недостатньо вивчена в літературознавстві. Хоча слід належним чином відзначити монографію І. Денисюка «Розвиток української малої прози ХІХ — поч. ХХ століття» [1], в якій дослідник

простежує розвиток жанрових форм, еластичність жанру та його повільну трансформацію; монографію Н. Копистянської «Жанр, жанрова система у просторі літературознавства» [4], в якій розглядаються генологічні питання, подається авторська концепція понять «жанр», «жанрова система», взаємодія жанрів; монографію Є. Нахліка «Українська романтична проза 20–60-х років XIX століття» [7], у якій досліджується еволюція української романтичної прози від самих її витоків. Цікавий корисний міркування висловила Н. Тихолоз у статті «Жанр та жанрова модифікація в лабіринті гносеологічних парадоксів», в якій авторка уточнює дефініції жанру і жанрової модифікації, обґрунтовує диференціацію канонічних і неканонічних жанрів, подає кілька видів класифікації жанрів [9].

Мета даної статті — прослідкувати трансформацію фольклорних жанрів в українській малій прозі 30–60-х рр. XIX століття на прикладі жанрового аналізу художніх творів Г. Квітки-Основ'яненка, О. Стороженка та П. Куліша.

Визначена проблематика ускладнюється тим, що нерідко одним і тим же словом позначали жанрові явища, які були зовсім різні. Цей термінологічний хаос поглиблює також проблема авторських жанрових визначень, які «не завжди виправдовують «жанрове очікування» читачів і часто представляють письменницьку позицію, яка не співпадає з усталеними дефініціями сучасної генології» [4, 180]. Поєднання, схрещування жанрів і утворення на цій основі нових різновидів та модифікацій стало однією із закономірностей літературного процесу.

Так, в підручнику «Теорія літератури», за редакцією Г. А. В'язовського, читаємо: «Зазначаючи серйозних ідейно-естетичних змін у процесі історичної еволюції, літературні види в свою чергу дають дуже багато нових відгалужень, різновидів (підвидів) або жанрів». Жанр — конкретна змістовна форма того чи іншого виду, взятого в певний період свого існування.

Для визначення жанру твору дрібнішого, ніж жанровий різновид, починає вживатись слово «модифікація». Наталя Тихолоз зазначає, що поняття «різновид» і «модифікація» близькі за значенням, але не синонімічні. Термін «жанровий різновид» правомірно вживати тільки на позначення підвиду чистих ка-

нонічних жанрів. Термін «жанрова модифікація» ширший, тому може застосовуватись як до канонічних, так і до неканонічних жанрів [9, 172].

Яскравим прикладом цього є літературна казка, що первісно виокремилась як жанрова модифікація казки фольклорної, а згодом утвердилась як окремий, самостійний жанр, про що мова піде далі.

Так жанри фольклорної новели, казки, прислів'я, анекдота ставали джерелом перших українських прозових творів.

Прикладом таких творів є оповідання Г. Квітки-Основ'яненка «Салдацький патрет», «Мертвецький Великдень», «Пархімове снідання». І. Денисюк зазначає, що «письменник виробив свій специфічний жанр оповідання переважно шляхом олітературнення нової жанрової структури на межі двох художньо-естетичних систем: фольклорної та літературної» [1, 63].

Так, в основу оповідання «Салдацький патрет» покладено античний анекдот. Сам автор на джерела, жанр і спосіб трактування матеріалу натякає у підзаголовку: «Латинська побрехенька, по-нашому розказана». Г. Квітка-Основ'яненко міг використати кілька анекдотів з Плінія Старшого, про що докладно розповідає І. Денисюк.

Оповідання цікаве своєю жанровою структурою: літературознавці визначають його як «анекдот, схрещений з образком» (І. Денисюк), «оповідання-байку» (М. Яценко), підкреслюючи такі риси, як мальовничість тла (в описах картин ярмарку), велика кількість персонажів, деталізація оповіді, мозаїчність, алегоризм, дотепність тощо.

Анекдот як жанр оперує мінімумом персонажів, а у літературній «побрехенці» Г. Квітки-Основ'яненка їх чимало. «І кожен новий персонаж, який вводиться тактовно і не одразу, дістає докладну характеристику, кожен герой тут старанно індивідуалізований, максимально конкретизований» [1, 11].

На побудові «Салдацького патрета» позначився також вплив казки. З казки, наприклад, запозичено зачин («Був собі колись-то якийсь-то маляр»), закінчення («От і вся»), а також композиційні зв'язки й переходи («От ми узявши, та й пішли...;

От як постановили її...; От у саму глуху північ...; Аж ось стало і на світ заньматися; Аж ось де узаявся солдат...»).

Усі ці фольклорні елементи допомагають письменникові надати творам епічного характеру, звичної для простих читачів форми викладу. Ф. Медведєв у своїй праці «Вклад зачинателя» пише, що вже перший рецензент «Салдацького патрета» О. Бодянський відзначав «правильну, чисту переважно мову та численні, вдало схоплені в народі звороти й вислови; все це становить невід'ємні достоїнства цієї чудової повісті пана Грицька» [6, 84].

Ще одним твором, написаним на основі оповідання-анекдота (про чоловіка, який потрапив на Великдень до мерців з вареником), було оповідання «Мертвецький Великдень». П. П. Хропко стверджує, що «один із варіантів такого оповідання знаходимо в етнографічному збірнику Б. Грінченка під назвою «Як Нечипір ділив вареник». Зберігаючи фабулу фольклорного твору, Квітка збагачує його новими мотивами, повір'ями, побутовими деталями. У народній оповідці абсолютно відсутня мораль, тоді як у Квітки вона яскраво виражена: бичування пороків (лінивість, п'янство, порушення церковних приписів) і покарання їх (жах, який довелося пережити Нечипору) подавалися у творі як своєрідне застереження» [10, 262].

Як і «Салдацький патрет», це оповідання також має казковий зачин та кінцівку, яка навіть має певне звернення до читача з дидактичним змістом, у якому автор закликає знати міру у випивці.

Оповідання «Купований розум» розвиває «один з поширених у фольклорі анекдотів про батька і вченого сина» (П. Волинський).

Дидактична суть оповідання висловлена не у відступі, не в окремому моралізаторському вступі чи додатку в кінці оповідання, як частіше робить Квітка, а в розв'язці.

На основі звичайних анекдотів, гумористичних оповідань письменник створював оповідання, в яких докладно було описано побут, традиції і звичаї українського народу.

Продовжили традиції Г. Квітки-Основ'яненка Олекса Стороженко та Пантелеймон Куліш.

Олекса Стороженко вибудовує оригінальні сюжети на каркасі народного прислів'я чи приказки: «Вчи лінивого не молодом, а голодом», «Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддавав». Також з'являються казкові оповідання «Закоханий чорт», «Чортова корчма», «Три сестри». Новим різновидом в українській прозі було історичне оповідання: «Прокіп Іванович» Олекси Стороженка.

Він також використовує фольклорні жанри. Серед творів письменника привертають увагу мініатюрні за обсягом гуморески. Це здебільшого літературно опрацьовані, дещо розширені у смисловому плані, з конкретно виписаними образами персонажів народні прислів'я, приказки та казки. Динамічний сюжет, несподіваність розв'язок, природність оповіді, яскрава образність, гумористичне розкриття теми, багата у лексичному й фразеологічному аспектах мова — такі характерні особливості цих творів.

На думку Соломії Решетуки, «основою оповідання «Се така баба, що їй чорт на махових вилах чоботи оддавав» стало українське прислів'я: де чорт не справиться — туди бабу пішле, або де чорт не може, там бабу посилає».

І. Денисюк наголошує, що вченим, які захоплювалися компаративістичним дослідженням запозичень, не пощастило знайти українське джерело сюжету оповідки «Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддавав». Між Стороженковою оповідкою і литовською та іспанською казками І. Денисюк бачить далеку подібність. [1, 43]. Деякі дослідники вважають, що український варіант казки все ж існував і опублікував його Б. Грінченко у збірнику «Из уст народа». Це досить простора оповідка про чорта, який, занудившись під піччю довгорічними спостереженнями мирного життя чоловіка й жінки, вирішив їх посварити.

Генезою оповідання «Скарб» є прислів'я «як Бог дасть, то і в вікно подасть». Та цей твір відрізняється від інших, бо письменник використовує два прислів'я: перше («як Бог дасть, то і в вікно подасть») — для розкриття сюжетної лінії, і друге («хвалить шинкар п'яницю, а дочки своєї за його не віддасть») — для дидактичного закінчення.

Після розв'язки автор вводить позасюжетний елемент — ліричний роздум про поняття «щастя», кого з людей можна вважати щасливим. Потім підводить читача до думки, що Павлуся (головного героя оповідання) можна вважати щасливою людиною і водночас, що ніхто б не хотів бути таким Павлусям, бо «хвалить шинкар п'яницю, а дочки своєї за його не віддасть».

У структурі оповідання «Жонатий чорт» також є два прислів'я: «сам чорт не пізна, яка з дівчини молодиця вийде» і «біда одна — людей една». Цей твір нагадує народні казки й легенди, в яких розповідається про спілку нечистої сили й людини. Причиною втечі фантастичного героя — чорта — була його зла дружина.

Оповідання «Вчи лінивого не молотом, а голодом» розвиває народне прислів'я, яке пов'язане з переказом про приборкання ледачої невістки. Дотримуючись канви фольклорної оповідки, письменник водночас вказує, що заможні батьки ще з дитинства розбещували свою дочку.

С. Решетуха вважає, що це оповідання «нагадує народний переказ «Бідна удова з сином удовиченком» із збірника П. Чубинського «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» або народну казку «Лінива». Сюжетні лінії подібні, адже в обох творах («Вчи лінивого не молотом, а голодом» і «Лінива») розкрита проблема сімейного виховання. Заможні батьки виростили ліниву доньку. Однак опинившись у родині чоловіка, вона почала працювати. Проте різниця між казкою та оповіданням є в подальшому розвитку сюжету [8, 193].

Образ Палажки відрізняється від образу безіменної дівчини з казки «Лінива», бо літературному персонажеві притаманні певна зухвалість, самовпевненість навіть у хаті чоловіка. Дівчина звикла, що все робили за неї і для неї. Невістка з народної казки є менш яскравою особистістю і в чоловічій хаті не намагається заводити свої порядки, тому свекор по-доброму вирішує проблему виховання.

Ці оповідання подають певні сторони селянського побуту, викликають інтерес майстерністю трансформації уснопоетичних мотивів і образів. І. П. Скрипник зазначає, що дослідники

неодноразово зіставляли гуморески Стороженка з фольклорними творами, намагаючись віднайти ті типологічні риси, які зближують їх з відповідними народними переказами та оповіданнями.

Пишучи свої оповідання, письменник надає їм форми казки, використовуючи елементи, характерні для цього жанру.

У літературу входять всі різновиди казки, і кожен з них приносить свій зв'язок з іншими жанрами, наприклад, міфом, притчею, анекдотом, баладою, прислів'ям.

Надумку Н. Копистянської, «зацікавлення казкою було одночасно і причиною, і наслідком нового ставлення до минулого — як об'єкта самостійного наукового і художнього дослідження, зображення і навіть поклоніння у відстоюванні духовного багатства рідного роду» [4, 87].

В оповіданні «Лучче нехай буде злий, ніж дурний» Олекса Стороженко використовує один із поширених казкових мотивів про дурня, образ якого ми вже зустрічали у творах Г. Квітки-Основ'яненка. Герой робить усе не так, як треба, і через це потрапляє в безглузде становище. Але С. Решетуха зазначає, якщо «порівняти оповідання «Лучче нехай буде злий, ніж дурний» і народну казку «Про дурня», можна прийти до висновку, що події, які відбуваються у цих творах, зовсім різні. Оповідання є більш насиченим і комічним, ніж казка» [8, 194]. У творах виникає своєрідний ланцюг ситуацій, кожна наступна подія, яка відбувається, пов'язана з попередньою. Завдяки такому нанизуванню подій розгортаються сюжетні лінії, моделі яких між собою схожі, бо жінка радить чоловікові, що робити, а він завжди запізнюється з виконанням.

Оповідання «Три сестри» вже самою назвою і підзаголовком «(Задніпровська казка)» свідчить, що це оповідання матиме форму казки. Також це підтверджує і казковий зачин: «Був собі цар, і мав той цар одного тільки сина».

Автор також використовує таких казкових, фантастичних персонажів, як: «печений бугай», «кит-риба» (якій одна з сестер ввідає своїх діточок на виховання), «кабан, що зубом оре, вухом засіває, а хвостом загібає».

Схожу ситуацію ми бачимо і в оповіданні «Циган» П. Куліша. У підзаголовку письменник вказує, що це «уринок з казки». Також про те, що це оповідання має форму казки, свідчить: «Був собі колись який-то циган, та такий же то прегіркий п'яниця, що й не приведи господи! Чи є у його яка копійчина, так і несе її у шинок, чи яка жупанина — він і її туди ж пре!».

Отже, розглянувши вищевказані оповідання, ми можемо зазначити, що для написання своїх оповідань О. Стороженко використовував прислів'я та казки. Письменник майстерно вмонтовував прислів'я й казкові сюжети в «каркаси» оповідань. Також прислів'я й казки послужили основою для написання творів у Г. Квітки-Основ'яненка («Пархімове снідання») і П. Куліша («Циган»). Таким чином, звичайні фольклорні жанри (прислів'я) і сюжети народних казок еволюціонували в літературний жанр оповідання.

Як розуміємо, анекдот не був єдиним джерелом для написання оповідань. У цьому ми можемо пересвідчитись, коли розглянемо оповідання-ідилію Пантелеймона Куліша «Орися».

Василь Івашків зазначає, що «автора «Орисі» цікавив зміст Гомерових епопей, при чому українського письменника передусім притягувала не «Іліада», а «Одіссея», жанр якої, на відміну від «Іліади», визначають як казково-побутову поему.

У сюжет ідилії Куліш вплітає казкову розповідь старого діда-візника про князя, завзятого мисливця. Князь побачив на полюванні красуню-дівчину і закохався в неї. Через категоричну відмову цієї красуні вийти за нього заміж він постріляв усіх її турів, але його самого дівчина тут же заклала, як вічного жида, блукати «по пуші всі вічні роки!»

Сюжет про турів, дівчину та юнака-мисливця досить поширений в українському фольклорі. Так, дослідники називають передусім колядку «Зачорнілася Чорна гора», провідний мотив якої визначається як «боротьба гордого молодця з чорним туром».

Василь Івашків посилається на П. Филиповича, який спробував розібратися з цією легендою і з'ясував генезис вставної новели про золоторогих турів. Дослідник спирається на запис у 20-х рр. минулого століття етнографа В. Білого про відгомін чи

переказ про давнього князя, який жив ще тоді, коли «й Переяслава, може, не було (в легенді, яку оповідає Грива, події також відбувалися давно, «ще до татарського лихоліття», однак цей князь уже таки «правив Переяславом»). Князь, про якого розповідає дід Пархім із розташованого недалеко від місця подій хутора Капцевичева Гребля, побачивши двох золотих (у легенді старого Гриви, як і в народнопоетичній традиції, — золоторогих) турів, постріляв їх. Оповідь старого діда із записів етнографа поставила перед П. Филиповичем питання уже своєї генези — «чи це пізній відгомін Кулішевого твору, що міг якось прищепитись в місцях, описаних у ньому, чи відламок або навпаки первісний варіант легенди, переробленої Кулішем». «Водночас для П. Филиповича було безсумнівним, що зміст легенди Куліш узяв зі «своїх етнографічних записів і вставив, як це він звичайно робив, в оповідання побутового характеру» [2, 14].

Уважне прочитання змісту легенди про те, як князь постріляв цих турів, наштовхує на думку про спеціальну смислову функцію легенди в контексті ідилії, адже вона виконує і роль ніби паралельної сюжетної історії про одруження.

Усі розглянуті оповідання, постаючи з простого фольклорного жанру, внаслідок глибинної трансформації переростали в так звані «скомпліковані» жанри.

Процес трансформації фольклорних жанрів у прозові літературні форми є однією з закономірностей розвитку української літератури. Вивчення еволюції такого олітературнення фольклору дає змогу виявити багато спільного у творчості перших прозаїків нової української літератури.

Отже, ми пересвідчилися, що всі вищезазначені твори з'явилися внаслідок літературного опрацювання фольклорних жанрів: анекдота («Салдацький патрет», «Мертвецький Великдень», «Купований розум» Квітки-Основ'яненка), прислів'я («Пархімове снідання» Квітки-Основ'яненка, «Се така баба, що їй чорт на махових вилах чоботи оддавав», «Вчи лінивого не молотом, а голодом», «Скарб», «Жонатий чорт» Стороженка), казки («Лучче нехай буде злий, ніж дурний», «Три сестри» Стороженка, «Циган» Куліша), легенди («Орися» П. Куліша). Як результат літературного опрацювання фольклорні жанри

трансформувалися (еволюціонували) і з'явилися нові літературні жанри: оповідання-прислів'я, оповідання-анекдот, оповідання-казка, оповідання-ідилія.

ЛІТЕРАТУРА

1. Денисюк І. О. Розвиток української малої прози XIX — поч. XX століття / І. О. Денисюк. — Львів : Академічний експрес, 1999. — 276 с.
2. Івашків В. «Орія» П. Куліша в контексті творчих пошуків письменника 1840-х років / Василь Івашків // Слово і час. — 2004. — № 5. — С. 3–17.
3. Кімакович І. Формування жанру та джерела поповнення традиційного українського анекдоту / Ірина Кімакович // Слово і час. — 1995. — № 7. — С. 2–12.
4. Копистянська Н. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства : монографія / Нона Копистянська. — Львів : ПАІС, 2005. — 368 с.
5. Літературознавчий словник-довідник / [за ред. Р. Т. Гром'яка]. — К. : Академія, 1997. — 752 с.
6. Медведєв Ф. Вклад зачинателя / Федір Медведєв // Прапор. — 1968. — № 11. — С. 82–86.
7. Нахлік Є. К. Українська романтична проза 20–60-х років XIX століття / Євген Нахлік. — К. : Наукова думка, 1988. — 320 с.
8. Решетука С. Жанрова своєрідність циклу оповідань «З народних уст» Олекси Стороженка / Соломія Решетука // Українське літературознавство. — Львів : Видавництво ЛНУ ім. І. Франка. — С. 191–197.
9. Тихолоз Н. Жанр та жанрова модифікація в лабіринтігносеологічних парадоксів / Наталя Тихолоз // Українське літературознавство. — Львів : Видав. центр ЛНУ імені І. Франка, 2006.
10. Хропко П. П. Історія української літератури (I десятиріччя XIX століття) / П. П. Хропко. — К. : Либідь, 1992. — 511 с.
11. Яценко М. Т. Історія української літератури XIX століття / М. Т. Яценко. — К. : Либідь, 1995. — 365 с.